

Kinderen en hoe zij omgaan met de dood

Katrien Tonnard
inspecteur-adviseur rooms-katholieke godsdienst

Het schooljaar eindigt op een aantal scholen met veel verdriet. In de ene school leven kinderen van een vijfde leerjaar mee met hun klasgenote die op één jaar tijd haar papa en nu ook haar mama aan kanker verliest. De laatste schoolweek is er de begrafenis van de mama maar ook het afscheid van hun vriendin want ze verhuist meteen naar een oom en tante die 60 km verderop wonen. In een andere school sterft een lieve collega en is de laatste schooldag meteen ook een samen voorbereiden van de begrafenis. Velen gaan de vakantie in met verdriet.

Verlies en verdriet in elke school

Op school komt **verdriet** in alle gradaties en variaties voor: iets verliezen, gepest worden, een onvoldoende halen, de hamster in de klas die sterft, ouders die ruzie maken en uit elkaar gaan, een vriend(in) met wie je ruzie hebt, mama die langdurig ziek is, opa die sterft, papa die werkloos is, verlangen naar een uitstap die uiteindelijk niet doorgaat. Verdriet is een normale reactie op een verlieservaring. Elk verlies is steeds uniek.

Heel veel factoren bepalen het **verschil in intensiteit** van verdriet. Bij een overlijden zal de kwaliteit van de relatie - de vreugde die je samen beleeft - de intensiteit van het verdriet mee bepalen. Ook de manier waarop de dood heeft plaatsgevonden, speelt hierbij een belangrijke rol. Plots een kind of partner verliezen is niet hetzelfde als een ouder verliezen die langdurig ziek was.

Rouwen is verlies een plaats geven in je leven. Na elk ingrijpend verlies volgt een rouwproces. Je hebt een gelijkaardig rouwproces bij bijvoorbeeld een echt-

scheiding, een verhuizing of een plaatsing in een instelling.

Leven en sterven, gelukkig zijn en verdriet hebben ... Het zijn natuurlijke

processen. Mensen – ook kinderen - hechten zich aan anderen. Wanneer iemand die jou gelukkig maakt, overlijdt dan is het normaal dat je verdriet hebt. Het geluk van een sterke familieband, van een hechte vriendschap brengt met zich mee dat je de ander mist als hij of zij er niet meer is. Het kan dan een hele tijd duren voor je met het gemis leert omgaan en terug verder kan in je leven. Verdriet gaat niet over. Het gaat je verdere leven mee, maar je kan opnieuw alledaagse problemen aan. De overledene is niet vergeten, hij of zij is op een andere wijze aanwezig en heeft een plaats gekregen. Maar dit is meteen een eindpunt van een langdurig rouwproces.

Kinderen rouwen anders

Tot de leeftijd van tien jaar hebben kinderen nog geen juist begrip van dood zijn. Ze zien het lange tijd als een tijdelijke toestand, zoiets als slapen of weggaan en dan terug komen. Ook hun rouwproces

loopt enigszins anders ... en ook weer niet.

De stappen die ze in hun rouwverwerking doorlopen zijn van dezelfde aard als die van volwassenen maar er zijn een aantal specifieke reacties van kinderen die leeftijdsgebonden zijn.

Zo merk je dat jonge kinderen in eerste instantie bezorgd zijn om hun eigen primaire behoeften en vragen naar veiligheid: "Waar ga ik nu slapen?", "Wie brengt mij nu naar school?". Na een plots overlijden thuis komen kinderen vaak snel terug naar school. Terwijl het thuis wat chaotisch verloopt (veel mensen op bezoek, veel onverwachte dingen) biedt de school hen wat structuur en veiligheid. De leerkracht is in vele situaties dan hun vertrouwenspersoon die hen de nodige affectie verleent.

Voor het uiten van hun verdriet zijn kinderen sterk afhankelijk van de reacties van volwassenen. Als zij verdriet uiten, zullen kinderen dat ook doen. Zien kinderen volwassenen niet wenen, dan stelt een kind zijn rouwen weken of maanden uit tot het zich veilig genoeg voelt om zijn verdriet te uiten.

Verdriet gaat niet over. Het gaat je verdere leven mee.

Vandaar dat alle recente publicaties rond rouw bij kinderen benadrukken dat kinderen moeten betrokken worden bij afscheidsrituelen. Ze zien (letterlijk) volwassenen hun verdriet uiten en dit is voor hen het signaal om dit ook te (mogen) doen.

Kinderen moeten betrokken worden bij afscheidsrituelen.

Heel vaak hebben vooral jonge kinderen schuldgevoelens na een overlijden. Ze kunnen nog geen verbanden leggen (als je ernstig ziek bent, kan je sterven) en hun magisch denken maakt hun gedachtesprongen mogelijk. Vaak is dit schuldgevoel verborgen voor de buitenwereld maar draagt een kind dit jaren mee. Soms komt het jaren later ter sprake naar aanleiding van iets totaal anders: "ik dacht dat het was omdat ik ...". In de rouwbegeleiding van kinderen is het belangrijk de schuldvraag te stellen en te benadrukken dat het overlijden niet hun schuld is.

Kinderen stellen heel spontane en concrete vragen: "Waar is papa nu?", "Is het koud onder de grond?", "Wordt hij niet nat?", "Wie zorgt nu voor broer?". Het is belangrijk dan een eerlijk, begrijpelijk en correct antwoord te geven. Riet Fiddelaers-Jaspers gaf een boekje voor kinderen uit, *Als iemand dood gaat... wat jij wilt weten over doodgaan, begraven en cremen*, waarin op heel begrijpelijke wijze wordt ingegaan op de vragen die kinderen zich stellen.

Kinderen reageren op de dood van een ouder soms met regressie. Een kleuter doet

weer babyachtig, een lager schoolkind heeft moeite met dingen die het beheerste en gaat bijvoorbeeld weer in bed plassen. Hun schoolresultaten gaan bergaf. Wat ook de oorzaak van het rouwproces is, in alle gevallen vraagt een kind in rouw dat het met veel geduld wordt ondersteund en geaccepteerd. Kinderen hebben nood aan volwassenen die begrip tonen en mild zijn voor hun soms uitgesproken negatief of hulpeloos gedrag.

Kinderen reageren soms heel opstandig omdat ze het onvrijwillige of het toeval van de dood moeilijk kunnen inzien of accepteren. In sommige gevallen negeert een kind een tijdlang het verlies, het lijkt op school normaal te functioneren, het lijkt geen verdriet te hebben. Het kind ontkent het verlies, vlucht soms in een fantasiewereld omdat het dit verdriet niet aankan of het niet kan uiten. In mijn begeleiding van kinderen na een overlijden kies ik altijd voor een breed aanbod van muzische werkvormen. Er zijn kinderen die beeldend aan de slag gaan, kinderen die vanuit een poëzieaanbod zelf gaan schrijven, vanuit een verhaal gaan associëren op beelden, ... Vanuit hun werkstuk lukt het makkelijker om in gesprek te gaan.

Het meest recente werk van Claire Vandabeele bevat een schat aan muzische en therapeutische werkvormen om aan rouwbegeleiding te doen. Het boek is een inspiratiebron voor onderwijzsmensen. Het maakt ook duidelijk hoezeer kinderen én volwassenen nood hebben aan kansen om hun verdriet te kanaliseren en naar buiten te brengen. In het buitenland en schoorvoetend ook in België gebeurt rouw-

begeleiding onder begeleiding van creatieve therapeuten die werken met muziek, dans, drama of beeldende werkvormen.

Omgaan met kinderen in rouw bevroegt je opvoedingsproject

Op de confrontatie met de dood ben je als mens (ook als school) nooit echt voorbereid. Het komt vaak heel onverwacht en is soms heel confronterend. Daarom is het zinvol zich als team in dit element van pastorale zorg te verdiepen tijdens een studiedag. Je kan de draagkracht van leerkrachten vergroten door concreet rond aanpak en begeleiding bij een overlijden te werken zonder directe aanleiding. Er zijn verschillende projecten mogelijk.

Zo kan je als school werk maken van een **draaiboek** bij overlijden. Bij elke situatie die zich kan voordoen - het overlijden van een leerling of leerkracht of het overlijden van een ouder van een leerling - is zo'n draaiboek een steun. Als je als schoolteam vooraf nadenkt over de aanpak hiervan en afspraken maakt, kan je daar concreet op terugvallen als het ooit nodig zou zijn. Dit kan je eventueel in samenspraak met het CLB doen. Het is natuurlijk evident dat het draaiboek aangepast wordt aan elke concrete situatie.

Een aantal elementen uit een draaiboek zijn: Wie doet de eerste opvang. Hoe en door wie worden feiten aan de kinderen meegedeeld? Wie helpt mee en draagt eindverantwoordelijkheid? Wie is aanspreekpersoon voor de ouder(s)? Wat voor zie je de eerste dagen (prentenboeken, materiaal voor muzische werkvormen)? Wie observeert en signaleert welke de kwets-

Er zijn niet altijd antwoorden
op de vragen van kinderen.
In een viering kan je hen meenemen
in een gelovig godsvertrouwen.

bare kinderen zijn? Wie voorziet in specifieke opvang en begeleiding?

Noteer vooraf ideeën voor een herinneringshoek in de school en mogelijkheden voor een zinvolle rouwbegeleiding. Je kan vooraf noteren hoe je bij een overlijden de ouders van de school inlicht en betreft in wat op school met hun kinderen gebeurt. Voorzie bijvoorbeeld een brief waarin je ouders toestemming vraagt om een laatste groet te brengen, of waarin je de ouders toestemming vraagt voor de deelname aan de begrafenis. Leg vooraf vast hoe je ervoor zorgt dat er ook voor een langer proces wordt gezorgd: hoe verloopt de overgang naar een volgend leerjaar, worden bijvoorbeeld ouders van een overleden kind ook na jaren nog uitgenodigd, hoe blijft de overledene zichtbaar aanwezig? In de bijgevoegde literatuurlijst vind je werken met een voorstel van draaiboek.

Je kan met de pastorale groep **een rouwkoffer** maken die ook in andere rouwsituaties bruikbaar is. Je kan hiervoor te rade gaan bij reeds bestaande rouwkoffers, zoals deze van het CLB. Voorzie in de rouwkoffer ook materiaal dat gesprek rond leven na de dood mogelijk maakt.

Maak werk in de school van **socio-emotionele opvoeding**. Begeleiding van rouwverwerking met kinderen loopt een stuk vlotter in scholen waar over gevoelens mag en kan gepraat worden, waar gevoelens mogen geuit worden. Kinderen hebben er een vertrouwenspersoon onder de leerkrachten. Dit vraagt respect en begrip van collega's. Het is een concretisering van pastorale zorg. Ondersteun ook als leerkrachten elkaar in het nabij zijn van kinderen met verdriet.

Jaarlijks kan je rond Allerzielen in **godsdienslessen** rond dit onderwerp werken. Daarnaast kan je ook een **project** organiseren rond de dood en begrafenisrituelen waarbij je wereldoriëntatie, godsdienst en muzische doelen integreert. In dergelijke lessen voel je de nood van kinderen om diepgaand in te gaan op hun levensbeschouwelijke vragen. En waar er niet altijd antwoorden zijn op hun vragen kan je hen in een viering meenemen in een gelovige godsvertrouwen.

Wanneer je als school met dood en verdriet te maken krijgt wordt het opvoedingsproject meteen heel concreet

in de wijze waarop met alle betrokkenen wordt omgegaan. Het zijn intense en heel belangrijke periodes in een school. Kinderen leren hoe op deze school wordt omgegaan met een overledene en hoe je afscheid neemt, kinderen leren dat ze verdriet mogen toelaten en hoe ze het gepast kunnen uiten. Het is letterlijk kinderen leren leven.

Kinderen kunnen van grote mensen leren dat verdriet bij het leven hoort en dat je er niet aan ten onder gaat als je hierbij gedragen wordt door anderen. En als we hierbij Bijbelse woorden gebruiken dan hoop ik dat kinderen Hem mogen ervaren die ons in zijn handpalm draagt, die groter is dan ons hart, die ons op zijn vleugels telkens weer opvangt als we vallen, die ons thuisbrengt als we sterven, die ons als een goede vader met open armen opwacht, die alle tranen van alle mensen opvangt in zijn kruik omdat tranen heilig zijn,....

MEER INFO

- *Als de dood voor de dood op school?*, Leefsleutels vzw, 2002 (www.leefsleutels.be).
- Dit themadossier biedt theoretische achtergronden, ideeën rond de begeleidershouding en activiteiten voor kinderen van de eerste kleuterklas tot en met het zesde leerjaar over dood en rouw, verlies en verdriet. In de activiteitenbundel vind je werkvormen binnen drie contexten: *het thema dood, als doodgewoon thema, het crisismoment tussen een overlijden en de uitvaart en het omgaan met rouw op lange termijn*.
- Fiddelaers-Jaspers, Riet, *Als iemand dood gaat... wat jij wilt weten over doodgaan, begraven en cremieren*, Stichting In de Wolken, Heeze, 1999.
- *Groeien na verlies, Handleiding bij rouw op school*, Netwerken Palliatieve Zorg www.fedpalzorg.be.
- Vandenabeele Claire, *Nu jij er niet meer bent. Rouwen met kinderen en tieners*, Lannoo, 2001.

Verbondenheid is de sleutel tot kwaliteit

Els Dekocker en Lieven Wytynck
directie vrije lagere scholen
Klim Sint-Pieters-Buiten, Gent

“Uiteindelijk zijn er verbindingen tussen alle dingen-mensen, ideeën, objecten, enzovoort... De kwaliteit van die verbindingen is de sleutel tot de kwaliteit op zich.”
Charles Eames

Als je school maakt zoals wij hier met zijn allen: de kinderen, de leerkrachten, de secretariaatsmedewerkers, het onderhoudspersoneel, de ouders,..., dan kan je er niet om heen: “...alles en iedereen is met elkaar verbonden”.

Die verbondenheid bepaalt voor een groot deel de kwaliteit van onze werking, vandaar dat we er ook specifieke aandacht willen aan schenken. Die aandacht is veelzijdig. Het start met een goede samenwerking, er zijn voor elkaar, openheid en betrokkenheid.

Onze hoofdpodricht is en blijft onderwijs aanbieden en daar willen we ook echt voor gaan, de kern van deze opdracht ligt binnen de klaswerking, het aanbrenge en het omgaan met de leerstof. Van daaruit groeit de verbondenheid, en het zijn alle verbindingen: van elk kind tot de leerstof, van de leerkrachten met de kinderen, van de leerkrachten onderling, van de directie met de leerkrachten en de kinderen, die

bepalend zijn voor de onderliggende grond, de visie die we willen uitbouwen en meedragen.

Een school is een verzameling van allerlei diverse mensen en we willen graag iedereen een armslag en ontplooiingskansen geven. Dit kan maar als iedereen zich thuis voelt op de school, want hier leven we een groot deel van de wakkere dag samen.

Binnen onze GOK-werking kozen we als team voor de pijler socio-emotionele ontwikkeling. Die keuze kwam van het lerarenteam omdat we dagdagelijks ervaren dat kinderen binnen de klas, binnen de school hun gehele zelf mee hebben. Alles wat ze meemaken wordt niet aan de klasdeur of de schoolpoort op een hoopje gelegd.

Om tot een optimaal leren te kunnen komen moet je ook goed in je vel zitten. Daarom werden er allerlei koffers uitgewerkt met boeken en materiaal om samen in gesprek te gaan rond verschillende onderwerpen: pesten/plagen, echtscheiding, ziek zijn, ik ben anders, agressie/geweld, rouw,... We zijn als school onderweg, in evolutie, we zijn zoekend.

De voorbije jaren hebben we op school ook het overlijden van enkele ouders meegemaakt. De rouwkoffer die uitgewerkt werd binnen de werkgroep pastoraal was een steun en leidraad, zowel voor de klas en de leerkracht als het kind dat een ouder verloor. Het was een steun om samen op weg te gaan en aandacht te hebben voor wat ons als mens bindt.

Als het verlies heel bitter in onze ziel bijt en we de weg moeilijk vinden
Als de woorden niet zo gemakkelijk komen en we gevangen zijn in pijn

Als de dagen zwaar om de schouders hangen en er vooral pijn en verdriet is
Als we elkaar des te beter aanvoelen en onze eigen grenzen aftasten

Willen we ook open staan voor elkaar en wat warmte van de zon weerkaatsen
Willen we een weg, een manier vinden en heel dicht bij elkaar komen
Dan is een ‘koffertje vol troost’ een zalige troost
Voor wie samen een verdriet wil delen en samen met het kind wil helen

Een boek, een knuffel, foto's, prenten muziek, gebeden en verzen vinden een weg tussen ons en openen deuren om voor elkaar troost te zijn

TEKENING: Sarah Van de Kerckhove
TEKST: Els Dekocker